
І. В. Яковюк, доктор юридичних наук, професор,
завідувач сектором порівняльного правознавства
НДІ державного будівництва та місцевого само-
врядування НАПрН України
ORCID ID: 0000-0002-8070-1645

ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА ЯК ВИКЛИК УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВНОСТІ

***Анотація.** Безпека зазвичай вважається фундаментальною цінністю, тому її забезпечення є пріоритетом як для держави, так і для громадян. Одним із чинників, які дедалі більше впливають на безпеку, є демографічні зміни, які відбуваються в сучасному світі. Ніколи раніше демографія не мала такого гніту на безпеку держави, що підтверджується виділенням у науковій теорії сфери демографічної безпеки держави. У статті зроблено спробу визначити поняття національної безпеки та демографічної безпеки держави та визначити співвідношення цих двох понять, а також відповісти на запитання, чи є демографічна безпека як новий напрямок досліджень постійним трендом, або тимчасова необхідність.*

У статті аналізуються підходи до визначення демографічної політики, охарактеризовано засоби, які застосовуються державами для вирішення демографічних проблем. Дається визначення демографічної політики та визначається роль демографічних процесів для всього політичного процесу в сучасних європейських державах. Також стаття розкриває причини виникнення та загострення демографічної кризи в світі і, зокрема,

в Європі. Тема надзвичайно широка, багатоаспектна, носить міждисциплінарний характер, а тому стаття лише окреслює проблему.

Ключові слова: державність, демографічна безпека, демографічна криза, демографічна політика, міграція, виклики

Постановка проблеми. Останні два десятиліття принесли величезні зміни в розуміння державної безпеки. Концептуальний обсяг визначення безпеки систематично розширювався за рахунок нових сфер функціонування та зазнавав подальших трансформацій разом зі зростаючим прогресом цивілізації. Явища та процеси, які досі були природними та нейтральними для безпеки держави, тепер створюють виклики, які без цілеспрямованих дій з боку держави можуть стати загрозою її існуванню. Держава, як елемент динамічного середовища, пов'язана складними взаємовідносинами з багатьма державними та недержавними суб'єктами. Зараз немає жодної країни, яка була б повністю самодостатньою і могла б бути повністю закритою для відносин з оточенням.

Після закінчення «холодної війни» безпека більше не ототожнювалася виключно з суто військовими аспектами. Безпека держави складається з багатьох складових, кожна з яких необхідна для її злагодженого функціонування. Така широка тематика безпеки призвела до виділення багатьох типів із наук про безпеку – у кожному з них безпека аналізується з точки зору різних факторів. Тому безпеку можна розділити на економічну, політичну, соціальну, інформаційну, соціальну, культурну, демографічну та багато інших. Закритого переліку секторів (вимірів), які входять до складу науки права національної безпеки, немає. Розвиток техніки і технологій, прогресуюча глобалізація, зміна моделі життя, виснаження природних ресурсів, міграції, а також посилення фрагментації населення на бідні і багаті регіони світу та інші проблеми, характерні для XXI століття, призводять до появи нових труднощів, з якими доводиться стикатися державі, і, таким чином, до кристалізації нових сфер державної безпеки.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням демографічної кризи у як у зарубіжній, так і вітчизняній літературі, їх впливу

на стан функціонування сучасної держави, забезпечення національної безпеки приділяється невивиправдано мало уваги, яка переважно зосереджується на проблемі наповнення ринку праці. Демографія як об'єкт соціально-економічного дослідження, розглядається науковцями з різних сторін. Багато учених проводять порівняльну оцінку демографічного стану (Мазур Н. О., Кабилочна О. О. Перебейнос О. М.). Ряд учених досліджує основні проблеми демографії (Цвігун І. А.). Досить часто в наукових публікаціях визначаються чинники впливу на демографічний стан країни (Лібанова Э., Перебейнос О. М.)

Значно більше уваги приділено міграційним процесам в Україні, їх впливу на демографічний розвиток, рівень життя, освіти та зайнятості, у виході на європейський та світовий ринки праці, а також формуванню міграційної політики і впливу міграції на національну безпеку (Лібанова Е. М., Малиновська О. А., Пирожкова С. І., Позняк О. В., Прибиткова І. М., Садова У. Я., Хомра О. У., Шульга М. О. та ін.

Водночас проблеми демографічних і міграційних загроз національній безпеці України, пов'язані зі збройною агресією Росії, нелегальною міграцією, загостренням демографічної кризи, а також вплив на національну безпеку масових вимушених переселень населення з Донецької та Луганської областей – місць, де відбуваються бойові дії, до інших регіонів України досліджені мало.

Мета статті полягає у дослідженні викликів та загроз, що спричинили демографічна криза і масові міжрегіональні та міждержавні міграційні переміщення населення, загальних методологічних підходів до вивчення загроз сучасних міграційних процесів національній безпеці країни в теоретичному і практичному аспектах та реалізації заходів державної міграційної політики щодо їх попередження і розв'язання.

Методологія дослідження. У фаховій літературі наводиться багато визначень національної безпеки. Визначення в класичному, вузькому розумінні ототожнюється з відсутністю зовнішніх і внутрішніх загроз. У ширшому розумінні це також включає можливість активного формування внутрішньої та зовнішньої ситуації держави таким чином, щоб забезпечити безперешкод-

ний розвиток держави та забезпечити її виживання [1]. Основою всіх визначень безпеки держави є два аспекти: гарантія її існування та свобода розвитку. Ми не можемо говорити про безпеку, якщо держава не має одного з цих двох атрибутів. Ці атрибути включають визначеність забезпечення суверенітету, цілісності та самобутності держави. Це базові цінності для кожної держави, а сама безпека є вищою та екзистенціальною потребою не лише держави, а й соціальних груп та індивідів.

Безпека держави зумовлена як ендегенними, так і екзогенними факторами. Жодна держава не в змозі контролювати все середовище, в якому вона діє. Тим більше, що час і відстань стають менш важливими у світі, що все більше «звужується», і, як наслідок, проблеми, які раніше приписувалися конкретним регіонам, стають проблемами глобального масштабу. Сьогодні важко чітко визначити проблеми, характерні лише для певної географічної території. Розмивання кордонів не тільки полегшує потік людей, інформації та капіталу, але й спричиняє неконтрольоване поширення труднощів і загроз з однієї країни в іншу.

Виклад основного матеріалу. Одним із типів безпеки, який порівняно недавно було виділено в науці права національної безпеки, є демографічна безпека. Необхідність відокремлення цієї галузі безпеки пов'язана з демографічними змінами, які зараз відбуваються у всьому світі, але найбільш позначилися на європейських країнах, зокрема Україні. Зміни населення, які ми спостерігаємо в суспільствах, особливо протягом останніх тридцяти років, породжують специфічні наслідки для національної безпеки, і їх масштаб настільки великий, що демографія вже стала постійною частиною предмета дослідження безпеки. Демографія завжди визначала безпеку держави, але сама по собі ніколи не становила загрози її існуванню.

Демографічні прогнози на найближчі десятиліття не вселяють оптимізму, навпаки, слід припускати, що несприятливі тенденції стануть постійними, а тому сфера демографічної безпеки стане постійною частиною галузі наук про безпеку.

Демографічні зміни вимагають часу, а їх зміна потребує послідовних, довгострокових дій на багатьох рівнях. Це не ті процеси, які можна швидко і легко повернути назад, і вже одне

це означає, що демографію не можна ігнорувати з точки зору безпеки держави.

Якщо без особливих проблем можна використовувати різні визначення національної безпеки, то у випадку демографічної безпеки таких визначень небагато. Труднощі виникають через те, що це сфера досліджень лише набуває значення. Наукові досягнення в цій галузі систематично розширюються. Тут слід підкреслити, що демографічна безпека, як і національна безпека держави, має міждисциплінарний характер – вона поєднує питання, поняття, процеси, закони, методи дослідження з різних наукових дисциплін, зокрема економіки, права, соціології, антропології.

Демографічна безпека визначається взаємовідносинами та співпрацею груп людей, які проживають на певній території, мають окрему ідентичність і створюють власну державність, яка вільно організовує відносини між собою відповідно до власних інтересів [2, с. 260]. Фактором, який розмежовує поняття національної безпеки та демографічної безпеки держави, є акцент на свободі формування відносин у самому суспільстві. Саме населення даної країни створює структуру суспільства і тим самим визначає його демографічний потенціал. Суспільство шляхом автономних рішень щодо свого приватного життя впливає на потенціал держави. У цьому процесі незамінною є роль держави, яка створює умови для існування людей на своїй території через правові, організаційні та економічні основи, а також спеціалізовані установи та організації.

Стабільну демографічну структуру країни не можна ототожнювати лише з кількістю населення. Демографічна структура країни поділяється на кількісний потенціал, що виражається в кількості жителів, і якісний потенціал, який відноситься до її класифікації за вибраними факторами, такими як вік, стать, сімейний стан і народжуваність. Основне значення Важливе значення для стабільного розвитку країни має вікова структура населення, яка значною мірою визначає потенціал людського капіталу країни.

Збалансована демографічна ситуація в країні, яка відображається як на чисельності, так і на структурі населення, впливає

на загальну безпеку країни. Демографічні зміни можуть вплинути на безпеку держави двояко. По-перше, спричинити міжнародні конфлікти через посилення напруженості між сусідніми країнами, і три основні чинники головним чином відповідальні за цю ситуацію: різниця в темпах зростання населення між країнами; кордони, спірні території між країнами та проблема мігрантів і біженців. Усі ці фактори можуть змінити баланс сил між країнами, посилюючи нестабільність у регіоні та, відповідно, у всьому світі. З іншого боку, зміна внутрішньої політики певної країни так, щоб вона була менш бажаною з точки зору населення або навіть становила ризик для її нормального існування, може призвести до заворушень, громадянських воєн та етнічних конфліктів [3]. Таким чином, демографічні зміни також є фактором, що впливає на внутрішню безпеку держави та впливає на міжнародне середовище.

Демографічна безпека нерозривно пов'язана з демографічними трендами, тобто систематизованими фахівцями, переважно демографами, змінами структури населення, які розглядаються на певному часовому горизонті крізь призму окремих демографічних і соціальних характеристик. У наш час можна виділити дві основні демографічні тенденції, які виключають одна одну. Перша стосується розвинутих країн і пов'язана зі старінням суспільства зі зниженням народжуваності, а друга тенденція спостерігається в слаборозвинених країнах і проявляється в неконтрольованому швидкому природному прирості. Спільним знаменником обох тенденцій є міграція населення, яка є наслідком несприятливої демографічної ситуації. Розвинені країни, бажаючи заповнити дефіцит людського капіталу на своїй території, бачать в іммігрантах можливість як відповідь на зростаючі потреби людей працездатного віку. Однак слід зазначити, що міграція не є вирішенням проблеми дефіциту людей працездатного віку в довгостроковій перспективі, а мультикультурні країни вже борються з багатьма викликами, які динамічно перетворюються на загрози їхньому існуванню.

Метою сутності демографічної безпеки держави є підтримання в державі такої структури населення, яка може запобігти демографічним кризам, викликаним несприятливими демогра-

фічними змінами. Крім того, досягнення демографічної безпеки покликане запобігти колапсу систем, що функціонують в країні [4, с. 191]. Громадські системи, які найбільше піддаються ризику зриву через демографічні зміни, це фінансова, економічна системи та системи соціального забезпечення. У кожному з них ключову роль відіграє чисельність населення та його структура, що виражається в переважанні чисельності населення працездатного віку над чисельністю населення непрацездатного віку. Порушення демографічного балансу відображаються на розмірі бюджету, розмірі ВВП, рівні економічного зростання, обсягах коштів, що спрямовуються на дослідження та розробки, неефективності пенсійної системи та ринку праці.

Демографічна безпека входить до групи заходів, які спрямовані на забезпечення сприятливих умов існування та розвитку держави. Усі процеси, які відбуваються в цій сфері, не повинні порушувати функціонування держави, а відігравати допоміжну роль у її зростанні [2, с. 258]. Це завдання потребує від держави стратегічного підходу у формуванні політики та бачення суспільства на довгострокову перспективу. У цьому плані корисні демографічні прогнози, засновані на статистичних даних, які дозволяють передбачити найбільш вірогідний розподіл структури населення в майбутньому. Однак слід пам'ятати, що кожен прогноз схильний до ризику статистичної похибки, тому дії держави необхідно постійно адаптувати до мінливого середовища, щоб ефективно протистояти викликам, що виникають. Невизначеність прогнозів є також наслідком триваючої глобалізації, яка надзвичайно ефективно перетворює світові зміни та кризи на національну економіку, погляди та ставлення людей, а отже, опосередковано на демографічні зміни.

Україна, як і більшість країн Європейського Союзу, не вільна від несприятливого впливу поточних демографічних змін. З початку 1990-х років кількість народжуваності зменшується, а вік первісток зростає, що в поєднанні зі старінням суспільства і масовою міграцією неминує призводить до демографічного спаду. У розвинутих європейських країнах позитивні тенденції у вигляді збільшення тривалості життя супроводжуються змінами моделей народжуваності та моделей життя, а зростання зна-

чення іноземних міграцій додатково поглиблює несприятливі трансформації структури населення. Стосовно України, нажаль, тенденція до зростання тривалості життя не проявляється.

Останні десятиліття демографічна ситуація в Україні украй несприятлива. Сьогодні можна з упевненістю сказати, що характер соціально-економічних перетворень, методи і прийоми реформ поставили український народ перед реальною загрозою зменшення. Багато вчених полягають, що Україна увійшла у тяжку демографічну кризу, яка за тривалістю та масштабами перевершує попередні [5]. Головна відмінність нової демографічної кризи полягає у тому, що в Україні мають місце не тільки кількісне зменшення населення, а й значне погіршення його здоров'я, якісних показників інтелектуального розвитку, деградації генофонду.

Саме сьогодні це питання особливо актуальне, враховуючи військові дії на сході країни. Конфлікт в Донбасі привів до колосальних втрат людських життів. Йдеться не лише про загиблих. Багато людей залишили країну, тобто виїхали за її межі. Учені чекають зниження народжуваності, погіршення національного здоров'я і скорочення тривалості життя. Загальні підтверджені втрати населення України через конфлікт налічують 1,1 млн чоловік. До цього числа необхідно додати втрати від збільшення інтенсивності переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції в постійну форму. Хоча це процес почався в Україні задовго до 2014 р., саме через події на Донбасі кількість зовнішніх трудових мігрантів, які не повернуться в Україну постійно росте. Фахівці з Світового банку вважають, що серед вимушених внутрішніх переселенців, які не мають можливості повернутися на місця постійного проживання протягом п'яти років, більше 80% взагалі вже не повертаються.

Демографічна ситуація в Україні ось вже багатьох років демонструє негативну динаміку в різниці між показниками народжуваності і смертності. За тривалістю життя Україна знаходиться на 122 місці у світі, змагаючись з Іраком, Гватемалою і Казахстаном. В Україні досить старе населення. По цьому параметру Україна входить в 20-тку країн світу з найстарішим населенням. Якщо за результатами перепису населення 1959 р.

частка осіб віком 60 років і старше становила 10,5%, то в 2001 р. цей показник досяг 21,4%, в 2010 р. – 26% і до сих пір його значення коливається у межах 25%. Україна посідає 11 місце за величиною частки населення віком 60 років і старше [6].

В Україні кількість народжених не гарантує простої заміни поколінь, тобто стану населення, за якого кількість народжених і смертей є однаковою, що призвело б до постійної кількості населення. Протягом останніх десятиліть фіксується негативний природний приріст, а рівень народжуваності значно нижчий за орієнтир у 2,1 дитини на жінку репродуктивного віку, що гарантує стабільність демографічної структури в довгостроковій перспективі. Через подовження періоду навчання та підвищення професійної активності жінок рівень народжуваності жінок знижується. Переламати несприятливі тенденції покликані урядові просімейні програми, але їх потенційну ефективність можна буде оцінити лише через кілька років. Часті зміни команд влада та прийняті концепції політики не сприяють створенню позитивного життєвого клімату для сімей. Лише довгострокові зміни в просімейній політиці, а не випадкові зміни чи зміни, прийняті під тиском суспільства, можуть змінити тенденції в моделі життя, які настільки глибоко вкорінені в реальності. З погляду загальної безпеки дії держави мають бути спрямовані на те, щоб батькам було легше поєднувати роботу з батьківством, а не послаблювати мотивацію до працевлаштування.

Зниження народжуваності супроводжується збільшенням тривалості життя. І хоча це однозначно позитивне явище – завдяки покращенню умов життя людей і розвитку науки – воно породжує специфічні проблеми для безпеки держави.

Зі зменшенням частки наймолодших вікових груп у суспільстві пропорційно зростає частка найстарших вікових груп, а отже, зростає середній вік населення.

Немає однозначної відповіді на питання про причини процесу старіння населення, на це явище опосередковано впливають такі фактори, як: рівень добробуту суспільства, пропагована модель сім'ї, професійна діяльність жінок, рівень соціального добробуту та охорони здоров'я, народонаселення та соціальна політика країн. Феномен старіння відображається

не лише в демографічній ситуації в країні, а й має економічний та соціальний вимір. Наслідками обговорюваного явища є зміни в структурі споживання, зростання попиту на окремі послуги – особливо пов'язані з охороною здоров'я та доглядом, скорочення професійної активності, збільшення витрат на систему безпеки населення у вигляді різні пільги та допомоги, зміна структури робочої сили, сімей і домогосподарств.

Поставлена таким чином проблема змушує державу вживати конкретних дій щодо адаптації інфраструктури та фінансових витрат до різних сфер соціально-економічного життя.

Прогнози щодо населення України до 2050 року не передбачають значного покращення нинішньої ситуації. Статистика вказує на подальше зниження рівня народжуваності жінок і, відповідно, ще більш швидке старіння суспільства, що призведе до значного навантаження на систему державних фінансів, скорочення трудових ресурсів і зростання коефіцієнта демографічної залежності, що свідчить про чисельність осіб непрацездатного віку на 100. осіб працездатного віку. Такий дисбаланс у структурі населення впливає на функціонування держави в кожній сфері. Населення не лише забезпечує кошти до державного бюджету, а й через кадровий потенціал створює його управління, органи, збройні сили, інфраструктуру та є стимулом для розвитку науки, завдяки чому формує конкурентоспроможність держави в міжнародному середовищі. Дефіцит людських ресурсів можна певною мірою компенсувати новими технологіями, але для цього потрібні чудові наукові ресурси та величезні фінансові ресурси, яких Україна не має, що підтверджується станом державних фінансів та рівнем державного боргу.

Висновки. Безперечно, демографічні зміни, що відбуваються, впливають на безпеку держави та визначають її дії щодо боротьби з їх негативними наслідками. Можна з великою часткою ймовірності припустити, що такий стан речей збережеться щонайменше протягом наступних двох десятиліть. Але чи достатньо цього, щоб говорити про появу нового напрямку дослідження безпеки? Єдиної позиції з цього питання в науковому середовищі немає. Проте автор схиляється до відповіді, що сучасна демографічна ситуація настільки серйозна, що змушує

підходити до цього напряму досліджень узгоджено та комплексно. Якщо демографічну безпеку можна досліджувати як похідну від економічної чи соціальної безпеки держави, оскільки саме на ці сфери функціонування держави демографія має найбільший вплив, то такий частковий підхід не вичерпує теми про роль демографії в державній безпеці.

Демографічна безпека – спосіб організації суспільства; сукупність процесів, що відбуваються в суспільстві; умови, в яких відбуваються демографічні явища; моделі життя, прийняті не тільки окремими особами, але й цілими соціальними групами. Суспільство функціонує у створеному державою специфічному середовищі та породжує як переваги для безпеки держави, так і виклики та загрози.

Це двосторонні відносини. Важливим елементом держави є її населення, але суспільство також потребує інституціоналізованої опіки у формі правової бази та ефективних державних систем. Демографічна безпека означає також необхідність адаптації державних фінансів до потреб, що випливають з демографічної структури населення.

Підсумовуючи, демографічна безпека стосується відносин у суспільстві між його окремими одиницями та відносин населення-держави. Воно потребує застосування специфічних методів дослідження, які дозволять не лише визначити сучасний стан демографічної безпеки, але й зможуть прогнозувати її розвиток. Відсутність демографічної безпеки в країні супроводжується специфічними наслідками, які впливають на функціонування всієї країни, а не лише на її частини. Поліпшення стану демографічної структури в країні вплине на рівень її безпеки в інших сферах наук безпеки, і немає жодної сфери безпеки, яка б не залежала від людського фактору.

Reference :

1. Getman A. P., Yakoviyk I. V. (2019). The Strategy of the National Security of Ukraine: History of Reforms? Problems of Legality. Вип. 147. P. 8–22. doi: 10.21564/2414-990x.147.186338.
2. Kawalec M., Wróbel J. (2014). Bezpieczeństwo demograficzne. W: J. Płaczek (Red.) *Ekonomika bezpieczeństwa państwa w zarysie. Zarządzanie bezpieczeństwem*. Warszawa: Difin. s. 257–278.

3. Nichiporuk B., (2000). The Security Implications of Demographic Factors, Pobrano 15 grudnia 2015, z: URL: http://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1088/MR1088.chap4.html.
4. Durasiewicz A., (2015). Bezpieczeństwo demograficzne na przykładzie wybranych państw. W: M. Leszczyński, M. Kubiak, Polityka społeczna dla bezpiecznego rozwoju. Gdańsk: Instytut Politologii Uniwersytetu Gdańskiego. S. 191–208.
5. Perebeinos O. M. Demographic security and threats to demographic development: state and administrative aspect. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e#book/db/2011#1/doc/7/03.pdf>.
6. Roy I. state priorities in the sphere of demographic security of Ukraine. State administration and local self-government. 2013. Issue 1(16). P. 104–111.

I. V. Yakoviyk Demographic crisis as a challenge to Ukrainian statehood

Abstract. Security is usually considered a fundamental value, so its provision is a priority for both the state and citizens. One of the factors that increasingly affect security is the demographic changes taking place in today's world. Demography has never before had such a tyranny on the security of the state, which is confirmed by the allocation of the sphere of demographic security of the state in the scientific theory. The article attempts to define the concepts of national security and demographic security of the state and to determine the relationship between these two concepts, as well as to answer the question whether demographic security as a new direction of research is a constant trend. or temporary necessity.

The article analyzes approaches to defining demographic policy, characterizes the means used by states to solve demographic problems. Demographic policy is defined and the role of demographic processes for the entire political process in modern European states is defined. The article also reveals the causes of the emergence and exacerbation of the demographic crisis in the world and, in particular, in Europe. The topic is extremely broad, multifaceted, interdisciplinary in nature, and therefore the article only outlines the problem.

Keywords: statehood, demographic security, demographic crisis, demographic policy, migration, challenges